

Ustrojowo-prawna pozycja legislatury w monokameralnych systemach konstytucyjnych XVIII-wiecznej Francji

The legal position of the legislature in the monocameral constitutional systems of 18th century France

Streszczenie: Publikacja poświęcona jest dziejom europejskiego konstytucjonalizmu. Przedmiotem podjętych przez Autora eksploracji stały się dwie pierwsze francuskie konstytucje, które funkcjonować miały w dwóch różnych formach ustrojowych: monarchii i republice. Obie ustawy zasadnicze powstały w ostatniej dekadzie osiemnastowiecznej Francji, w rewolucyjnych realiach. Stosując metodę komparatystyczną i egzegezę tekstu prawnego, autor podjął próbę skonfrontowania obu systemów ustrojowych przez pryzmat postanowień kreujących monokameralne struktury parlamentu.

Słowa kluczowe: parlamentaryzm, konstytucja, prawo konstytucyjne, Rewolucja Francuska, historia ustroju państwowego.

Abstract: The publication is dedicated to the history of European constitutionalism. The subject of the explorations undertaken by the author were the first two French constitutions, which were to function in two different forms of political system: monarchy and republic. Both basic laws were created in the last decade of eighteenth-century France in revolutionary realities. Using the comparative method and exegesis of the legal text, the author attempted to confront both political systems through the prism of provisions creating monocameral structures of parliament.

Keywords: parliamentarism, constitution, constitutional law, French Revolution, history of the state system.

1. Uwagi ogólne

Istotę unikameralizmu najlepiej i najprościej bodaj odzwierciedla uznanie, że jednoizbowość to cecha systemu politycznego polegająca na istnieniu tylko jednej izby w parlamencie danego państwa¹. W literaturze reprezentowana jest teza, że cecha ta sprzyja lub co najmniej winna sprzyjać parlamentom silnym i stabilnym².

¹ T. Blichta, M. Michalczyk-Wliziło, *Jednoizbowość jako cecha parlamentów państw bałtyckich*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 1, s. 47.

² *Ibidem*, s. 66.

Podział systemów przedstawicielskich na mono- (uni-) oraz bikameralne³ jest jednym z podstawowych kryteriów różnicujących wewnętrzną strukturę legislatyw i pozwalających na ich typologizację⁴. Rywalizacja pomiędzy nimi⁵ znana jest czasom odległym, sięgającym co najmniej początków konstytucjonalizmu⁶, a przy szerszej interpretacji – doby monarchii stanowych, których fundamentalną cechą było upodmiotowienie społeczeństw egzystujących w ramach organizacji państwowych, czego wyrazem w znaczącym stopniu stały się zróżnicowane formy reprezentacji⁷. Różnorodność ta przetrwała do czasów współczesnych; wśród istniejących dziś parlamentów znajdują się bowiem zarówno te o strukturze jedno-, jak i dwuizbowej. Na taki stan rzeczy złożyło i składa się wiele elementów determinujących określone rozwiązanie ustrojowe, wśród których największe znaczenie przypisywane jest tradycji historycznej oraz budowie terytorialnej określonego kraju. Pewne znaczenie odgrywa również specyfika struktury etnicznej społeczeństwa. Można nawet upatrywać wpływu podziałów religijnych na przyjęte ostatecznie rozwiązania ustrojowo-prawne.

³ Nauce i dziejom ustrojów państwowych znane jest również pojęcie multikameralizmu, czyli systemu, w którym w procesie legislacyjnym uczestniczą więcej niż dwa podmioty. Rozwiązanie takie przyjęto we francuskiej konstytucji z roku 1799, określającej ustrój państwa francuskiego, w okresie Republiki Konsularnej i będącego jej kontynuacją I Cesarstwa. Zgodnie z przyjętymi w niej postanowieniami w procedurze ustawodawczej uczestniczyły trzy izby (cztery organy kolegalne), tj. Rada Stanu (inicjatywa), Trybunał (dyskusja), Ciało Prawodawcze (głosowanie) oraz Senat (weryfikacja i zatwierdzenie); J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998, s. 257-258; por. E. Klein, *Powszechna historia państwa i prawa*, Wrocław 2005, s. 528; M. Klementowski, *Powszechna historia ustroju*, Warszawa 2012, s. 415-416; A. Gaca, K. Kamińska, *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2002, s. 734-735. Tekst konstytucji dostępny jest na stronie: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii> [dostęp: 18.02.2020].

⁴ Por. R. Klepka, *Zasadność funkcjonowania parlamentu dwuizbowego w demokratycznym państwie unitarnym – przypadek Polski*, [w:] *Dylematy współczesnej demokracji*, red. S. Wróbel, Toruń 2011, s. 433.

⁵ We wciąż aktualnym sporze o ocenę monokameralizmu i bikameralizmu zwolennicy pierwszego z tych rozwiązań argumentują swoje stanowisko m.in. tym, że: „[...] konieczność przejścia projektu ustawy przez dwie izby była w wielu wypadkach dodatkowym czynnikiem wymuszającym w pracach legislacyjnych nadmierny pośpiech [...] z wyraźną szkodą dla jakości tworzonych ustaw”; J. Jaskiernia, *Spór o strukturę przyszłego parlamentu Rzeczypospolitej Polskiej*, „Myśl Socjaldemokratyczna” 1991, nr 1, s. 72. Odpowiedzią adwersarzy jest uwaga, że choć „[...] procesy decyzyjne w parlamencie dwuizbowym ulegają wydłużeniu, ale sprzyja to głębszej refleksji”; B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2007, s. 366. Entuzjaści bikameralizmu akcentują także to, że: „[...] parlament dwuizbowy istnieje po to, by ograniczeniu uległa wszechwładza większości. [...] A przecież większość [...] nie zawsze musi mieć rację”; M. Król, *Słownik demokracji*, Warszawa 1991, s. 49. Wśród argumentów zwolenników dwuizbowości popularny jest również pogląd głoszący, że: „[...] Druga izba ma opiniować politykę lansowaną przez rząd jednej partii, która go popiera. [...] Najogólniej biorąc, zapewnia w danej kwestii drugą opinię”; K.C. Wheare, *Ciała ustawodawcze*, New York 1990, s. 169 i 177; por. R. Klepka, *op. cit.*, s. 438.

⁶ Por. Z. Machelski, *Modele parlamentów dwuizbowych. Ujęcie porównawcze*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne” 2012, nr 13, s. 148.

⁷ Por. D.M. Olson, *Demokratyczne instytucje legislacyjne. Ujęcie porównawcze*, Warszawa 1998, s. 12.

Wyjątkowo cenną perspektywą spojrzenia na problem kameralizmu zgromadzeń przedstawicielskich wydaje się stanowić historia Francji, ze względu na bogactwo i zmienność rozwiązań ustrojowych, jakie stały się udziałem jej dziejów konstytucyjnych. Począwszy od czasów Wielkiej Rewolucji po współczesne, zaznaczyły w nich swoją obecność zarówno systemy republikańskie, jak monarchiczne (w tym dwukrotnie w formie Cesarstwa); tak monokameralne, jak bikameralne, a sporadycznie (wyjątkowo) nawet multikameralne (w dobie I Cesarstwa). Mozaikę tę – w szerokim ujęciu – uzupełniają okresy przejściowe oraz specyfika kilkuletniego funkcjonowania władz z siedzibą w Vichy.

Trzykrotnie w swych konstytucyjnych dziejach Francuzi decydowali się na system unikameralny. Od niego rozpoczynali, bowiem w pierwszej, monarchicznej jeszcze ustawie zasadniczej w roku 1791 przyjęto takie właśnie rozwiązanie. U progu młodej republiki nie porzucono idei monokameralizmu i w konsekwencji jednoizbowość stała się fundamentalną zasadą ustrojową tzw. konstytucji jakobińskiej z roku 1793. Po raz trzeci i jak dotąd ostatni jednoizbową legislaturę miała Francja w czasach II Republiki, tj. w latach 1848-1852.

2. Konstytucja z roku 1791

Pierwsza w dziejach Francji i uznawana powszechnie za trzecią w świecie⁸ konstytucja z 3 września 1791 r.⁹ powierzyła władzę prawodawczą jednoizbowemu Zgromadzeniu Narodowemu¹⁰. Przyjęte rozwiązanie konstrukcyjne miało niewątpliwie charakter nowatorski i oryginalny zarówno wobec klasycznego wzorca brytyjskiego, jak i rozstrzygnięć przyjętych w tym względzie przez współczesne francuskiej ustawy zasadnicze: federalną konstytucję Stanów Zjednoczonych Ameryki z r. 1787 czy zaledwie o kilka miesięcy wcześniejszą od francuskiej, polską Ustawę Rządową, które reprezentowały zasadę bikameralizmu. Rozstrzygnięcie to było niewątpliwie wypadkową zarówno sprawdzonej praktyki lat 1789-1791, jak i toczącego na forum konstytuanty politycznego i filozoficzno-prawnego dyskursu wokół poglądów twórców klasycznych teorii reprezentacji¹¹. Szczególną popularnością i zainteresowaniem cieszyły się zwłaszcza przekonania Ch.L. Montesquieu, J.J. Rousseau, E.-J. Sieyès'a, H. de Mirabeau, J.J. Mouniera oraz G. Mably'ego¹². Wydaje się, że ostateczne rozstrzygnięcie było w tym wypadku

⁸ Por. W. Witkowski, *Trzy pierwsze nowożytnie konstytucje*, Lublin 1996, s. 9.

⁹ *Constitution française du 3 septembre 1791* (dalej: FK 1791).

¹⁰ FK 1791, Titre (dalej: T.) III – *Des pouvoirs publics*, Article (dalej: Art.). 3. – *Le Pouvoir législatif est délégué à une Assemblée nationale*.

¹¹ Szerzej na ten temat zob.: M. Granat, *Od klasycznego przedstawicielstwa do demokracji konstytucyjnej*, Lublin 1994, s. 8-24.

¹² Zob. I. Jaworski, *Zagadnienie rządów parlamentarnych w pierwszym okresie Rewolucji Francuskiej*, Kraków 1926, *passim*.

ukłonem w kierunku poglądów ostatniego z nich, któremu idea jednoizbowości była szczególnie bliska¹³.

Zgromadzenie Narodowe miało być legislatywą, liczącą 745 członków¹⁴ wybieranych na okres 2-letniej kadencji¹⁵. Przyjęty system wyborczy, oparty na czterech cenzusach (płci, wieku, domicylu i majątkowy)¹⁶, podzielił obywateli na dwie podstawowe kategorie: obywateli czynnych oraz biernych. Jedynie tym pierwszym przyznano prawa polityczne i obywatelskie. Cenzus płci pozbawił praw wyborczych kobiety, co we Francji u schyłku osiemnastego stulecia nie wywoływało poważniejszych kontrowersji¹⁷. Analogicznie poza sporem pozostawał cenzus wieku, który określono na ukończony 25. rok życia, oraz cenzus zamieszkania¹⁸. Ożywioną dyskusję wywołała dopiero decyzja dotycząca ustanowienia cenzusu majątkowego, który uprawniał do udziału w głosowaniu jedynie tych Francuzów, którzy opłacili podatek bezpośredni, stanowiący równowartość co najmniej trzech dni pracy. W przypadku elektorów, wybierających w drugim etapie głosowania bezpośrednio członków Zgromadzenia, cenzus ten został podwyższony¹⁹. Jeszcze wyższy cenzus majątkowy przewidziano dla deputowanych. Normom konstytucyjnym zarzucano sprzeczność. Osią sporu stała się konfrontacja przyznanego wszystkim obywatelom prawa do bezpośredniego lub pośredniego udziału w tworzeniu ustaw, z postanowieniami konstytucji wprowadzającymi trzy stopnie cenzusu majątkowego, od

¹³ *Ibidem*. Dla G. Mably'ego idea supremacji w systemie konstytucyjnych władz jednoizbowej legislatywy zajmowała miejsce kluczowe. Z pewnością nie było to po myśli C.L. Montesquieu, arystokraty i tradycjonalisty z upodobania, dla którego wzorem był monarchistyczny ustrój Wielkiej Brytanii. Głosił on pogląd, że: „[...] skoro ciało ustawodawcze złożone jest z dwóch części, jedna część krępować będzie drugą, przez możność wzajemną udaremnienia (*d'empêcher*)”; I. Jaworski, *Historja ustroju państw zachodnio-europejskich: Francja, Anglia, Niemcy*, Wilno 1931, s. 102. Zob. także Ch.L. de Montesquieu, *O duchu praw*, ks. XI – *O prawach tworzących wolność polityczną w jej związku z ustrojem państwa*, rozdz. VI – *O ustroju Anglii*, przeł. T. Boy-Żeleński, Kęty 1997, s. 137-142.

¹⁴ FK 1791, T. III, Chaptire (dalej: Ch.) 1, Section (dalej: S.), 1. – *Nombre des représentants. Bases de la représentation*, Art. 1. *Le nombre des représentants au Corps législatif est de sept cent quarante-cinq [...]*. Jaworski utrzymuje, że Zgromadzenie winno było liczyć 747 członków; I. Jaworski, *Historja ustroju...*, s. 105; Rozbieżność ta jest zapewne konsekwencją nieuwzględnienia przez wspomnianego luminarza wyjątku od standardowej liczby trzech deputowanych z grupy „departamentalnej”. W przypadku departamentu paryskiego przewidziano bowiem jedynie jednego przedstawiciela; FK 1791, T. III, Ch. 1, S. 1, Art. 3 – [...] *Chaque département en nommera trois, à l'exception du département de Paris, qui n'en nommera qu'un*.

¹⁵ *Ibidem*, Ch. 1, Art. 2 – *Elle sera formée tous les deux ans par de nouvelles élections. – Chaque période de deux années formera une législature*.

¹⁶ *Ibidem*, S. 2 – *Assemblées primaires. Nomination des électeurs*, Art. 2 – *Pour être citoyen actif, il faut: être né ou devenu français; être âgé de vingt-cinq ans accomplis; être domicilié dans la ville ou dans le canton depuis le temps déterminé par la loi; payer, dans un lieu quelconque du Royaume, une contribution directe au moins égale à la valeur de trois journées de travail, et en représenter la quittance; n'être pas dans un état de domesticité, c'est-à-dire de serviteur à gages; être inscrit dans la municipalité de son domicile au rôle des gardes nationales; avoir prêté le serment civique*.

¹⁷ Symboliczna postać Olimpii de Gouges miała w tej epoce charakter wyjątkowy. Kobiety używały we Francji prawa wyborcze jako jedne z ostatnich w Europie, dopiero w roku 1944.

¹⁸ Poza dziećmi oraz kobietami praw wyborczych nie mieli również ludzie zatrudnieni na służbie; J. Baszkiewicz, *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002, s. 84.

¹⁹ FK 1791, T. III, Ch. 1, S. 2, Art. 7.

spełnienia którego uzależniono ostatecznie realizację praw wyborczych. Uzasadnieniem dla regulacji cenzusowych uczyniono interpretację *in extenso* (w pełnym brzmieniu) stosownego artykułu Deklaracji Praw²⁰, dopuszczający *in fine* zróżnicowanie tych praw z tytułu osobistych cnót i talentów, które z kolei utożsamiono z posiadaniem majątkiem (jednym z argumentów była w tym kontekście wielkość podatku płaconego na rzecz dobra wspólnego). Reprezentowany w nauce pogląd, jakoby egalitarystom udało się skutecznie unieszkodliwić próby dodania do Deklaracji Praw zapisów sankcjonujących cenzus majątkowy jako podstawę do uczestniczenia w życiu politycznym i piastowania godności publicznych, wydaje mi się *summa summarum* dyskusyjny²¹.

W konsekwencji, zgodnie z przyjętymi kryteriami cenzusowymi, podzielono obywateli na cztery w istocie kategorie. Ostatnia z nich nie miała praktycznie żadnych praw politycznych. Kategoria trzecia (ok. 60% całości) to dorośli mężczyźni opłacający podatek o najniższej stawce. Wyższej wymagano od wybieranych przez nich elektorów (około 400 tys. obywateli). Elektorzy wybierali deputowanych, którzy musieli być właścicielami nieruchomości oraz opłacać wysoki podatek – od 20 do 25 razy wyższy od tego, który wymagano od obywateli trzeciej kategorii, oraz od 7 do 10 razy wyższy od podatku elektorów²².

Przy podziale mandatów zastosowano trzy kryteria. Mianowicie: na każdy departament przypadać miało bez względu na liczbę jego mieszkańców trzech deputowanych, z uwzględnieniem specyfiki departamentu paryskiego, z którego reprezentowany w tej grupie miał być tylko jeden przedstawiciel. Oprócz tego na każdy departament przypadać miała taka liczba posłów, jaka wynikała z proporcji do liczby jego mieszkańców. Wreszcie trzecią grupę przyszłych parlamentarzystów wyłaniać miano proporcjonalnie do opłacanych przez dany departament podatków bezpośrednich²³.

Zgodnie z postanowieniami ustawy zasadniczej wybory członków Zgromadzenia Narodowego miały być nie tylko proporcjonalne, ale i pośrednie. Obywatele czynni zgromadzeni na zebraniach pierwiastkowych wybierać mieli po jednym na stu obywateli²⁴. Dopiero zebrania elektoralne bezpośrednio wybierały deputowanych do Zgromadzenia Narodowego oraz ich zastępców w liczbie 1/3 ogółu posłów²⁵.

²⁰ *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*, art. 6 – *La Loi est l'expression de la volonté générale. Tous les Citoyens ont droit de concourir personnellement, ou par leurs Représentants, à sa formation. Elle doit être la même pour tous, soit qu'elle protège, soit qu'elle punisse. Tous les Citoyens étant égaux à ses yeux sont également admissibles à toutes dignités, places et emplois publics, selon leur capacité, et sans autre distinction que celle de leurs vertus et de leurs talents*; http://classes.bnf.fr/laicite/references/Declaration_droits_de_l_homme_citoyen_1789.pdf [dostęp: 20.02.2020].

²¹ Por. Z. Filipiak, *Trzy Deklaracje praw człowieka i obywatela – zmienne pryncypia Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, „Kultura i Edukacja” 2017, nr 3 (117), s. 79.

²² *Ibidem*, s. 83-84.

²³ FK 1791, T. III, Ch. 1, S. 1, Art. 1-5; por. I. Jaworski, *Historja ustroju...*, s. 106.

²⁴ FK 1791, T. III, Ch. 1, S. 2, Art. 1.

²⁵ *Ibidem*, S. 3 – *Assemblées électorales. Nomination des représentants*, Art. 1.

Klasyczny, powszechnie stosowany w prawoznawstwie schemat, rozpatrując funkcje parlamentu w ujęciu normatywnym, wyodrębnia tradycyjnie trzy zasadnicze funkcje legislatury determinowane kierunkami jej działań, tj. ustawodawczą (jako podstawową) oraz kreatywną i kontrolną (w zakresie rządu)²⁶. Uznać należy, że pierwsza francuska konstytucja respektuje tę optykę.

W sferze ustawodawstwa władza legislatury była niemal pełna i nieograniczona. Władzę wykonawczą (czy to w osobie króla, czy też ministrów) całkowicie pozbawiono inicjatywy prawodawczej, przyznając monarsze w tym zakresie jedynie rolę symboliczną²⁷. Władcy przyznano co prawda formalnie prawo weta zawieszającego, lecz było ono bardzo słabe, sprowadzało się bowiem do uprawnienia przedstawienia izbie uchwalonego projektu do ponownego rozpatrzenia, przy czym jeśli ponownie legislatura przegłosowałaby zakwestionowany projekt, stawał się on powszechnie obowiązującym prawem²⁸.

W zamian za szerokie kompetencje w dziedzinie legislacji konstytucja pozbawiła parlament uprawnień kreacyjnych, związanych z wpływem na obsadę stanowisk ministerialnych. Pełnię praw uzyskał w tej materii król, któremu przysługiwało wyłączne prawo powoływania i odwoływania członków egzekutywy²⁹. Ustawa zasadnicza nie ograniczała go w tym zakresie ani uprzednim wnioskowaniem Zgromadzenia Narodowego, ani nawet obowiązkiem formalnego konsultowania tej kwestii ze stanowiskiem większości parlamentarnej.

Funkcja kontrolna parlamentu należy do najstarszych i najistotniejszych sfer działalności organu przedstawicielskiego³⁰. Tradycyjne pojmowanie procesu kontroli zmierza do wykrycia nieprawidłowości, a następnie uruchomienia mechanizmów czy procedur pozwalających uniknąć tychże nieprawidłowości w przyszłości³¹. Specyfika kontroli parlamentarnej przejawia się w kryteriach uwzględnianych w toku czynności kontrolnych. Kluczowymi, stosowanymi kryteriami winny być legalność i celowość³². W konsekwencji podstawowymi instrumentami funkcji

²⁶ Por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 239.

²⁷ FK 1791, T. III, Ch. 3 – *De l'exercice du pouvoir législatif*, S. 1 – *Pouvoirs et fonctions de l'Assemblée nationale Législative*, Art. 1 – *La Constitution délègue exclusivement au Corps législatif les pouvoirs et fonctions ci-après*:

1° *De proposer et décréter les lois: le roi peut seulement inviter le Corps législatif à prendre un objet en considération*. Oznaczało to, że w razie jakiejś propozycji legislacyjnej panującego mogła ona stać się przedmiotem procedury prawodawczej jedynie wówczas, gdy choć jeden poseł uczynił ją formalnym wnioskiem inicjatywnym; por. I. Jaworski, *Zagadnienie rządów...*, s. 92.

²⁸ FK 1791, T. III, Ch. 3, S 3 – *De la sanction royale*, Art. 1 – *Les décrets du Corps législatif sont présentés au roi, qui peut leur refuser son consentement* oraz Art. 2 – *Dans le cas où le roi refuse son consentement, ce refus n'est que suspensif. – Lorsque les deux législatures qui suivront celle qui aura présenté le décret, auront successivement représenté le même décret dans les mêmes termes, le roi sera censé avoir donné la sanction*.

²⁹ *Ibidem*, Ch. 2 – *De la Royauté, De la Régence et des ministres*, S. 4. – *Des ministres*, Art. 1 – *Au roi seul appartiennent le choix et la révocation des ministres*.

³⁰ J. Juchniewicz, *Instrumenty realizacji funkcji kontrolnej Sejmu – próba oceny skuteczności*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2013, nr 1 (13), s. 15.

³¹ Por. I. Czuma, *Ustrojowe podstawy skarbowości na tle konstytucji kwietniowej*, Lublin 1937, s. 395.

³² J. Juchniewicz, *op. cit.*, s. 19.

kontrolnej legislatury nad egzekutywą stają się mechanizmy zmierzające do realizacji odpowiedzialności prawnej (konstytucyjnej) oraz politycznej (parlamentarnej). Konstytucja z roku 1791 przyznała Zgromadzeniu Narodowemu funkcje kontrolne w ograniczonym zakresie. Nie pominięto odpowiedzialności prawnej egzekutywy. Postanowienia ustawy zasadniczej przewidują możliwość postawienia przez parlament ministra w stan oskarżenia pod zarzutem pogwałcenia prawa. Organem rozstrzygającym podobne oskarżenia miał być specjalnie powoływany w tym celu Trybunał Narodowy (*Haute Cour Nationale*)³³, powołany dekretem konstytuancy 8 lutego 1791 r.³⁴ Rezygnacja z adaptacji anglosaskiej procedury impeachmentu była oczywistą konsekwencją jednoizbowej struktury parlamentu. System ustrojowy francuskiej monarchii ograniczonej nie przewidywał politycznej odpowiedzialności ministrów przed legislaturą. Krótkiej praktyce konstytucyjnej nie całkiem obcy okazał się zwyczaj kierowania adresowanej do władcy, niezobowiązującej informacji o utracie przez ministra bądź ministrów zaufania legislatury. Nie powodowało to jednak żadnych skutków prawnych.

Konstytucja zapewniła Zgromadzeniu Narodowemu szereg instrumentów prawnych pozwalających na efektywne sprawowanie funkcji kontrolnej w dziedzinie polityki zagranicznej, warunkującej bezpieczeństwo państwa i jego obywateli. Bezpośrednie, bieżące jej prowadzenie powierzono naturalnie egzekutywie, niemniej uprawnienia legislatury w tym zakresie uznać należy za stosunkowo szerokie. Przede wszystkim do kompetencji władzy ustawodawczej należało ratyfikowanie traktatów pokojowych, sojuszniczych i handlowych, które bez formalnie wyrażonej akceptacji parlamentu nie wywoływały żadnych skutków prawnych³⁵. Zezwolenia parlamentu wymagało również wprowadzenie na terytorium Francji obcych wojsk (także w czasie pokoju), zarówno lądowych, jak i morskich³⁶. Specjalne uprawnienia w tej dziedzinie zyskiwała władza ustawodawcza w przypadku zagrożenia konfliktem zbrojnym lub w okresie prowadzenia wojny. Tylko Zgromadzenie Narodowe uprawnione było do wypowiedzania wojny, przy czym decyzję taką mogło ono podjąć wyłącznie na wniosek panującego. Mogło ono również żądać zawarcia pokoju, a monarcha zobowiązany był żądanie to spełnić³⁷.

³³ FK 1791, T. III, Ch. 2, S. 4, Art. 6 – *En aucun cas, l'ordre du roi, verbal ou par écrit, ne peut soustraire un ministre à la responsabilité* w zw. z Art. 5 – *Les ministres sont responsables de tous les délits par eux commis contre la sûreté nationale et la Constitution* oraz FK 1791, T. III, Ch. 3 – *De l'exercice du pouvoir législatif*, Art. 1 – *La Constitution délègue exclusivement au Corps législatif les pouvoirs et fonctions ci-après [...]* p. 10 – *De poursuivre devant la haute Cour nationale la responsabilité des ministres et des agents principaux du Pouvoir exécutif; D'accuser et de poursuivre devant la même Cour, ceux qui seront prévenus d'attentat et de complot contre la sûreté générale de l'Etat ou contre la Constitution*.

³⁴ Zgodnie z postanowieniami dekretu ciało prawodawcze miało pełnić funkcję ławy oskarżającej, zaś rolę ławy orzekającej realizowało profesjonalne jury, które tworzyło 4 zawodowych sędziów. Na podstawie werdyktu o winie jury miało stosować prawo, decydując o sankcjach penalnych; por. I. Jaworski, *Zagadnienie rządów...*, s. 42.

³⁵ FK 1791, T. III, Ch. 3, S. 1, Art. 3.

³⁶ *Ibidem*, Art. 1, p. 7.

³⁷ *Ibidem*, Art. 2.

Rygorystyczne pojmowanie doktrynalnej zasady wzajemnego równoważenia się władz przesądziło o wyjątkowo konsekwentnych regulacjach konstytucyjnych, mających zapewniać ścisłe przestrzeganie zasady *incompatibilis*. W ujęciu doktryny niepołączalność mandatu parlamentarnego z funkcją ministerialną ma spełniać dwa podstawowe cele. Po pierwsze, ma realizować zasadę podziału władz w aspekcie personalnym, uniemożliwiając powstanie sytuacji, w której ta sama osoba, wykonując mandat parlamentarny, piastuje równocześnie funkcje lub stanowiska w jednej z dwóch pozostałych władz, co stawia pod znakiem zapytania rolę, w jakiej występuje ona w trakcie podejmowania decyzji państwowych. Po drugie, ma gwarantować respektowanie zasady podziału władz w aspekcie organizacyjnym i funkcjonalnym. Podział ten mógłby być nieskuteczny, gdyby ta sama osoba (grupa osób) mogła piastować stanowiska w różnych organach władzy publicznej, spełniając różne funkcje. Wiąże się z tym dążenie do zapewnienia autonomii parlamentu poprzez uniemożliwienie oddziaływania nań ze strony organów należących do innych władz. Tym samym ma stanowić gwarancję niezależnego sprawowania mandatu parlamentarnego poprzez uniemożliwienie nawet pośredniego, zinstytucjonalizowanego wpływu na parlamentarzystę ze strony innych władz czy nawet podmiotów gospodarczych³⁸. Wśród argumentów uzasadniających potrzebę zasady *incompatibilis* pojawia się często obawa o rozwój zjawisk korupcyjnych, którym sprzyjać miałyby rezygnacja z tej zasady. Wydaje się jednak, że nie ten argument zdecydował o umieszczeniu w konstytucji przepisów o niepołączalności funkcji deputowanego i ministra³⁹. Mimo licznych, chwilami niemal obsesyjnych deklaracji o nadrzędnym charakterze zasady równowagi władz, czynnikiem przesądzającym o ostatecznym kształcie przyjętych w tym względzie regulacji normatywnych była determinacja w dążeniu do faktycznego zapewnienia supremacji władzy ustawodawczej nad wykonawczą. Potwierdzają to postanowienia ściśle reglamentujące dostęp ministrów do izby, wyznaczające im oznakowane miejsca i bardzo ograniczone możliwości zabierania głosu⁴⁰.

Obraz pozycji legislatury mógłby wydawać się niepełny, gdyby pominąć gwarancje nietykalności poselskiej, wynikające z przyznanego deputowanym immunitetu. Warto zwrócić uwagę, że ujęto go w sposób dość szeroki. Deputowanych

³⁸ Por. B. Banaszak, wypowiedź dla dziennika „Rzeczpospolita” z dnia 20 listopada 2007 r., [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rzeczpospolita_\(gazeta\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rzeczpospolita_(gazeta)) [dostęp: 20.02.2020].

³⁹ FK 1791, T. III, Ch. 2, S. 4 – *Des ministres*, Art. 2 – *Les membres de l'Assemblée nationale actuelle et des législatures suivantes, les membres du Tribunal de cassation, et ceux qui serviront dans le haut-juré, ne pourront être promus au ministère, ni recevoir aucunes places, dons, pensions, traitements, ou commissions du Pouvoir exécutif ou de ses agents, pendant la durée de leurs fonctions, ni pendant deux ans après en avoir cessé l'exercice. – Il en sera de même de ceux qui seront seulement inscrits sur la liste du haut-juré, pendant tout le temps que durera leur inscription.*

⁴⁰ *Ibidem*, Ch. 3, S. 4, Art. 10 – *Les ministres du roi auront entrée dans l'Assemblée nationale législative; ils y auront une place marquée. – Ils seront entendus, toutes les fois qu'ils le demanderont sur les objets relatifs à leur administration, ou lorsqu'ils seront requis de donner des éclaircissements. – Ils seront également entendus sur les objets étrangers à leur administration, quand l'Assemblée nationale leur accordera la parole; por.: M. Morabito, D. Bourmaud, Historia konstytucyjna i polityczna Francji (1789-1985), przeł. A. Jamróz, Białystok 1996, s. 101.*

uznano za nieodpowiedzialnych za działania dokonywane z tytułu wykonywania swoich funkcji. Byli oni nietykalni i nie mogli być aresztowani za wykroczenia dokonane poza sferą wypełniania swoich obowiązków, za wyjątkiem zatrzymania „na gorącym uczynku”. I w takim jednak przypadku ich ściganie uzależnione zostało od zgody izby⁴¹.

Trudno byłoby bronić z przekonaniem tezy, że pierwsza francuska konstytucja sprostaa próbie czasu. Faktyczny okres jej obowiązywania nie przekroczył kilkunastu miesięcy. Z chwilą aresztowania króla w czerwcu 1792 r. stała się już tylko kartą historii. Jej upadek, podobnie jak klęska monarchii niewiele miały wspólnego z treścią i charakterem jej postanowień. Podobnie jak monarcha, stała się ona ofiarą dynamicznie zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej, błyskawicznie radykalizującej się, rozpoczętej kilka lat wcześniej, nieprzewidywalnej rewolucji.

3. Konstytucja z roku 1793

Kryzys zrewoltowanej, ponoszącej klęskę wojenne Francji doprowadził do upadku monarchy i systemu ustrojowego monarchii ograniczonej. Aresztowanie króla 10 czerwca 1792 r., a następnie rozwiązanie Zgromadzenia Narodowego uczyniły dotychczasową konstytucję martwą literą. Utworzenie Konwencji, powstałej w wyniku demokratycznych wyborów, a następnie proklamowanie republiki 22 września 1792 r. i stracenie Ludwika XVI w styczniu roku 1793 stworzyły gwałtowną potrzebę zdefiniowania na nowo ustroju państwa francuskiego. Miało stać się to udziałem nowej konstytucji, którą ogłoszono 24 czerwca 1793 r.

Jej twórcy, podobnie jak ich poprzednicy, przesadzili o unikameralnym charakterze legislatywy. Na jednoizbowej konstrukcji Ciała Prawodawczego kończyły się jednak wszelkie niemal analogie w sferze regulacji dotyczących władzy ustawodawczej.

Przede wszystkim zdecydowano o bezpośrednim charakterze wyborów reprezentacji narodowej, rezygnując z dwuetapowości aktu wyborczego i instytucji pośredników-elektorów wybierających ostatecznie parlamentarzystów⁴². Utrzymano zasadę proporcjonalności w stosunku: jeden deputowany na 40 tysięcy mieszkańców⁴³. Warto zwrócić uwagę na wyjątkowo szeroki zakres podmiotowy prawa wyborczego (zwłaszcza czynnego). Przysługiwać miało ono każdemu (a więc nie tylko rodowitemu Francuzowi, lecz także cudzoziemcowi), kto od roku mieszkał na terytorium Francji i utrzymywał się z własnej pracy lub spełniał jeden z wymienionych w konstytucji warunków⁴⁴. Pojęcie obywatela, jakim posługuje się tekst

⁴¹ FK 1791, T. III, Ch. 1, S. 5 – *Réunion des représentants en Assemblée nationale législative*, Art. 7-8.

⁴² *Constitution du 24 juin 1793* (dalej: FK 1793), T. – *De l'état des citoyens*, Art. 8.

⁴³ *Ibidem*, T. – *De la Représentation nationale*, Art. 22.

⁴⁴ *Ibidem*, T. – *De l'état des citoyens*, Art. 4 – *Tout homme né et domicilié en France, âgé de vingt et un ans accomplis; - Tout étranger âgé de vingt et un ans accomplis, qui, domicilié en France depuis une*

normatywny, niezupełnie pokrywa się ze współczesnym. Obecnie jest ono w zasadzie równoznaczne z pojęciem przynależności państwowej, podczas gdy w ujęciu jakobińskiej konstytucji było raczej zbliżone do rzymskiego *status civitatis*⁴⁵. W oryginalny sposób rozstrzygnięto o jawności/tajności głosowania. Każdy głosujący rozstrzygał o tym indywidualnie, w zakresie przysługującego mu głosu⁴⁶.

Radykalnych zmian dokonano w trybie cenzusowym. Utrzymano cenzus domicylu (6-miesięczny)⁴⁷, cenzus płci, pozbawiający kobiety praw wyborczych⁴⁸, oraz cenzus wieku (stosownie: ukończone 21 lat w przypadku czynnego oraz 25 – w przypadku biernego prawa wyborczego), zniesiono natomiast budzący największe kontrowersje cenzus majątkowy (oparty na kryterium obywateli czynnych i biernych), o którym nie mogło być mowy wobec radykalizmu demokratycznych zasad ustawy.

Procedura wyborcza, jaką przewidziano w jakobińskiej konstytucji, może wydawać się nieco złożona, lecz w istocie jest dość przejrzysta i w zasadzie kompletnie opisana w postanowieniach ustawy zasadniczej. Wyboru deputowanych dokonywano na lokalnych zebraniach pierwiastkowych (*assemblées primaires*), na szczelbu kantonu⁴⁹, które grupować miały od 200 do 600 wyborców⁵⁰. Deputowanym zostawał kandydat, który uzyskał większość bezwzględną. W przypadku jej braku wyboru reprezentanta dokonywano w trybie ścisłym, spośród dwóch kandydatów, którzy uzyskali największe poparcie w pierwszym głosowaniu. W przypadku równości głosów rozstrzygało starszeństwo, a ostatecznie – losowanie⁵¹.

Kadencję Ciała Prawodawczego określono na wyjątkowo krótką, bo zaledwie jednoroczną⁵², wskazując 1 lipca na dzień rozpoczęcia jego obrad⁵³. W sposób ścisły określono również termin dokonywanych corocznie wyborów członków legislatury, wskazując dzień 1 maja⁵⁴.

Kompetencje legislacyjne Ciała Prawodawczego ujęte zostały w osobny, poświęcony im tytuł konstytucji (*Des fonctions du Corps législatif*), obejmujący art. 54-55. Wyodrębnia on dwa rodzaje aktów normatywnych parlamentu: ustawy (*des*

année - Y vit de son travail - Ou acquiert une propriété - Ou épouse une Française - Ou adopte un enfant - Ou nourrit un vieillard; - Tout étranger enfin, qui sera jugé par le Corps législatif avoir bien mérité de l'humanité - Est admis à l'exercice des Droits de citoyen Français.

⁴⁵ Por. I. Jaworski, *Konstytucja Jakobińska z 1793 roku*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne” 1923, R. XXI, nr 1-6, s. 40.

⁴⁶ FK 1793, T. – *Des Assemblées primaires*, Art. 16-19. Podział administracyjny kraju był 3-stopniowy. Terytorium państwa dla celów wyborczych podzielone było na departamenty, te na kantony, a kantony – na gminy. Dla celów administracji i sądownictwa – na departamenty, dystrykty i gminy; *ibidem*, T. – *De la distribution du peuple*, Art. 3.

⁴⁷ *Ibidem*, T. – *Des Assemblées primaires*, Art. 11.

⁴⁸ *Ibidem*, T. – *De l'état des citoyens*, Art. 4.

⁴⁹ *Ibidem*, T. – *De la distribution du peuple*, Art. 2.

⁵⁰ *Ibidem*, T. – *Des Assemblées primaires*, Art. 12.

⁵¹ *Ibidem*, T. – *De la Représentation nationale*, Art. 24-27.

⁵² *Ibidem*, T. – *Du Corps législatif*, Art. 40.

⁵³ *Ibidem*, Art. 41.

⁵⁴ *Ibidem*, T. – *De la Représentation nationale*, Art. 32.

lois) i dekrety (*des decrets*)⁵⁵ o odmiennych trybach procedowania i ściśle określa, jakie materie spraw mają być nimi objęte.

Materię ustaw stanowić miały akty normatywne parlamentu, dotyczące: prawodawstwa cywilnego i karnego, generalnej administracji dochodów i tzw. zwyczajnych wydatków Republiki, domen narodowych, tytułu, ciężaru, wyglądu i nazwy monet, rodzaju własności i sposobu pobierania podatków, wypowiedzenia wojny, każdego nowego podziału terytorium Państwa Francuskiego, oświecenia publicznego oraz zaszczytów publicznych dla pamięci wielkich ludzi⁵⁶.

Do materii przynależnej dekretem zaliczono: ustanowienie corocznego kontyngentu sił zbrojnych (lądowych i morskich), udzielenie pozwolenia bądź wydanie zakazu przemarszu obcych wojsk przez terytorium państwa francuskiego oraz wprowadzenia cudzoziemskich sił morskich do francuskich portów, zarządzenia mające na celu bezpieczeństwo i spokój powszechny, doroczny podział robót publicznych i decyzje o udzieleniu natychmiastowej pomocy, nadzwyczajne i niespodziewane wydatki, sprawy lokalne i szczególne, dotyczące jednego okręgu administracyjnego, jednej gminy lub jednego rodzaju robót publicznych, obronę terytorium, ratyfikację traktatów, nominacje i dystynkcje naczelnych dowódców armii, pociąganie do odpowiedzialności członków Rady Wykonawczej i innych urzędników publicznych, oskarżanie posądzonych o spisek przeciwko bezpieczeństwu publicznemu Republiki, każdą zmianę w częściowym podziale terytorium Francji, wreszcie przyznawanie nagród publicznych⁵⁷.

Różnice pomiędzy oboma rodzajami aktów normatywnych (poza, naturalnie, nazwą i przedmiotem regulacji) dotyczyły sposobu ich procedowania. Dekrety były samodzielnie wydawane przez legislaturę i pozostawały całkowicie w jej gestii. Ustawa była jedynie „proponowana” przez Ciało Prawodawcze i, by stać się prawem powszechnie obowiązującym, wymagała przeprowadzenia ściśle określonej procedury, której jedynie pierwszy etap odbywał się w parlamencie.

Przedstawione Ciało Prawodawczemu projekty ustaw miały być przez nie głosowane nie wcześniej niż po upływie 15 dni od dnia przedstawienia projektu⁵⁸. Po jego uchwaleniu jako „ustawę proponowaną” rozesłać miano przyjęty projekt do każdej gminy w celu uzyskania akceptacji dlań ze strony obywateli, a ściślej – zgromadzeń pierwsiastkowych⁵⁹. Ustawa stawała się powszechnie obowiązującym prawem, jeżeli w ciągu 40 dni w więcej niż jednym z połowy departamentów nie wypowiedziała się przeciwko niej więcej niż 1/10 zebrań pierwsiastkowych⁶⁰. W literaturze wyrażono pogląd, że to właśnie ta procedura stanowi *punctum saliens* ideologii twórców jakobińskiej konstytucji⁶¹.

⁵⁵ *Ibidem*, T. – *Des fonctions du Corps législatif*, Art. 53.

⁵⁶ *Ibidem*, Art. 54.

⁵⁷ *Ibidem*, Art. 55.

⁵⁸ *Ibidem*, T. – *De la formation de la loi*, Art. 57.

⁵⁹ *Ibidem*, Art. 58.

⁶⁰ *Ibidem*, Art. 59.

⁶¹ I. Jaworski, *Konstytucja jakobińska...*, s. 43.

Wypada odnieść się *in fine* jeszcze do kwestii relacji pomiędzy legislatywą a egzekutywą. Najkrócej rzecz ujmując, pozostaje ona pod znakiem zdecydowanej supremacji Ciała Prawodawczego nad władzą wykonawczą, mającą postać kolegialnej, 25-osobowej Rady Wykonawczej (*Conseil exécutif*)⁶². Jakobińska konstytucja nie formułuje, wzorem swej poprzedniczki, *expressis verbis* zasady trójpodziału władz. Zebrania elektoralne na szczeblu każdego departamentu wybierają po jednym kandydacie do Rady. Spośród tych kandydatów właściwych członków egzekutywy wybiera Ciało Prawodawcze⁶³. Ustawa zasadnicza podkreśla, że Rada działać może jedynie na podstawie ustaw i dekretów legislatywy⁶⁴. W rzeczywistości jakobińska konstytucja okazała się jedynie teoretycznym projektem, nie weszła bowiem w życie w obliczu eskalujących napięć, sporów i konfliktów doby dyktatury Robespierre’a i Komitetu Ocalenia Publicznego, co nie odbiera jej walorów poznawczych.

4. Uwagi końcowe

Polemiczny dyskurs zwolenników i przeciwników jedno- i dwuizbowej struktury władzy ustawodawczej ma odległą metrykę, sięgającą co najmniej początków konstytucjonalizmu i po dzień dzisiejszy zachowuje pełnię swojej aktualności. W dziejach nowożytnych oba systemy permanentnie rywalizowały ze sobą i konkurencja ta trwa po czasy współczesne. Oba rozwiązania koegzystują w realiach zróżnicowanych kultur prawnych. Monokameralizm dwóch pierwszych francuskich ustaw zasadniczych może sprawiać wrażenie pewnej osobliwości, choćby z perspektywy dalszych dziejów ustrojowych państwa francuskiego, w których zdecydowanie częściej, pomimo licznych zmian społeczno-politycznych i w konsekwencji ustrojowo-prawnych, przyjmowano systemy bikameralne. W realiach schyłku osiemnastego stulecia był on także zjawiskiem wyjątkowym, wobec powszechności dwuizbowych parlamentów. Takie rozwiązania reprezentowały współczesne im, nieco wcześniejsze konstytucje: amerykańska i polska, podobnie jak stanowiący naturalny punkt odniesienia angielski model ustrojowy. Dodatkowo warto pamiętać, że na to samo rozwiązanie zdecydowano się w przeciwstawnych formach ustrojowych: najpierw monarchicznej, a następnie – republikańskiej. W istocie rzeczy przy nieco bliższym spojrzeniu na podjętą problematykę badawczą pierwotne wrażenie zaskoczenia mija. Na przyjęte ostatecznie rozwiązania wpłynęło wiele różnorodnych okoliczności, wśród których zasadniczą rolę odegrały zwłaszcza: namiętny charakter politycznego sporu, praktyka i doświadczenia tymczasowych rozwiązań okresów przejściowych, dynamika i gwałtowność wydarzeń i zachodzących zmian, wreszcie wpływ zróżnicowanych doktryn polityczno-prawnych francuskiego oświecenia,

⁶² FK 1793, T. – *Du Conseil exécutif*, Art. 62.

⁶³ *Ibidem*, Art. 63.

⁶⁴ *Ibidem*, Art. 65.

reprezentowanych w poglądach najwybitniejszych luminarzy epoki. Doświadczenia, jakie stały się udziałem rewolucyjnej Francji, wywarły niekwestionowany wpływ na rozwój konstytucjonalizmu w Europie i poza jej granicami.

Bibliografia

Akty prawne

- Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r. (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>.
- Konstytucja Francji z 3 września 1791 r. (*Constitution de 1791*), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791>.
- Konstytucja Francji z 1793 r. (*Constitution du 24 juin 1793*), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793>.

Literatura

- Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001.
- Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2007.
- Banaszak B., wypowiedź dla dziennika „Rzeczpospolita” z dnia 20 listopada 2007 r., [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rzeczpospolita_\(gazeta\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rzeczpospolita_(gazeta)).
- Baszkiewicz J., *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002.
- Baszkiewicz J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998.
- Blichta T., Michalczuk-Wliziło M., *Jednoizbowość jako cecha parlamentów państw bałtyckich*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 1.
- Czuma I., *Ustrojowe podstawy skarbowości na tle konstytucji kwietniowej*, Lublin 1937.
- Filipiak Z., *Trzy Deklaracje praw człowieka i obywatela – zmienne pryncypia Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, „Kultura i Edukacja” 2017, nr 3 (117).
- Gaca A., Kamińska K., *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2002.
- Granat M., *Od klasycznego przedstawicielstwa do demokracji konstytucyjnej*, Lublin 1994.
- Jaskiernia J., *Spór o strukturę przyszłego parlamentu Rzeczypospolitej Polskiej*, „Myśl Socjaldemokratyczna” 1991, nr 1.
- Jaworski I., *Historja ustroju państw zachodnio-europejskich: Francja, Anglia, Niemcy*, Wilno 1931.
- Jaworski I., *Konstytucja Jakobińska z 1793 roku*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne”, 1923, R. XXI, nr 1-6.
- Jaworski I., *Zagadnienie rządów parlamentarnych w pierwszym okresie Rewolucji Francuskiej*, Kraków 1926.

- Juchniewicz J., *Instrumenty realizacji funkcji kontrolnej Sejmu – próba oceny skuteczności*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2013, nr 1 (13).
- Klein E., *Powszechna historia państwa i prawa*, Wrocław 2005.
- Klementowski M., *Powszechna historia ustroju*, Warszawa 2012.
- Klepka R., *Zasadność funkcjonowania parlamentu dwuizbowego w demokratycznym państwie unitarnym – przypadek Polski*, [w:] *Dylematy współczesnej demokracji*, red. S. Wróbel, Toruń 2011.
- Król M., *Słownik demokracji*, Warszawa 1991.
- Machelski Z., *Modele parlamentów dwuizbowych. Ujęcie porównawcze*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2012, nr 13.
- Montesquieu Ch.L., *O duchu praw*, przeł. T. Boy-Żeleński, Kęty 1997.
- Morabito M., Bourmaud D., *Historia konstytucyjna i polityczna Francji*, przeł. A. Jamróz, Białystok 1996.
- Olson D.M., *Demokratyczne instytucje legislacyjne. Ujęcie porównawcze*, Warszawa 1998.
- Wheare K.C., *Ciała ustawodawcze*, New York 1990.
- Witkowski W., *Trzy pierwsze nowożytnie konstytucje*, Lublin 1996.

Źródła internetowe

- <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>.
- <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791>.
- <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793>.
- <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii>.
- http://classes.bnf.fr/laicite/references/Declaration_droits_de_l_homme_citoyen_1789.pdf.
- [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rzeczpospolita_\(gazeta\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rzeczpospolita_(gazeta)).